

ZİYADELERİN İBADETLERİN SIHHATİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF EXCESS (ZİYĀDAH) ON THE AUTHENTICITY OF THE ACTS OF WORSHIP (İBĀDĀT)

YUSUF ERDEM GEZGİN

ARŞ. GÖR. DR., KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ
İSLAM HUKUKU ANABİLİM DALI

ASSISTANT PROFESSOR, KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY FACULTY OF ISLAMIC
SCIENCES DEPARTMENT OF ISLAMIC LAW.

yegezgin@kmu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-0221-8965>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.736348>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
12 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi / Accepted
25 Aralık / December 2020

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Gezgin, Yusuf Erdem, "Ziyadelerin İbadetlerin Sıhhatine Etkisi [The Effect of Excess (Ziyādah) on the Authenticity of the Acts of Worship (İbādāt)]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 7/2 [Aralık/December 2020]: 1159-1184.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.
For Permissions

ilahiatergisi@kilis.edu.tr

ZİYADELERİN İBADETLERİN SİHHATİNE ETKİSİ

Öz

“Ziyadelerin İbadetlerin Sıhhatine Etkisi” adıyla kaleme alınan bu çalışmada kulluk hayatının önemli bir unsuru olan ibadetlere yapılan ziyadelerin hükmü değerlendirilmiştir. İbadetler kulun yaratıcısıyla olan irtibatının yegâne vasıtasıdır. Kul Rabbine ancak ibadetlerle yakınlaşabilir. Nitekim yegâne inanç sistemi olan tevhid düşüncesinin emri bu yöndedir. Kul ibadetlerini yapmakla yükümlü olduğu kadar Şâri’in belirlediği sınırlar ve ölçüler içerisinde ifa etmekle de yükümlüdür. Bu nedenle ibadetlerde yapılan ilave ve eksiklikler ibadetin sıhhatine engel teşkil edebilir. Tabiatıyla ibadetlerde yapılan eksiklerin ibadetin sıhhatine mâni olacağı genel kabul olduğu halde ibadetin aslı ifa edilmekle birlikte yapılan fazlalıkların hükmü konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bilindiği üzere ibadetlerin çeşitleri, eda edilme biçimleri ve sınırları naslarda beyan edilmiştir. Bu manada ibadetler asılları itibarıyla akıl yürütme faaliyetine (ta’lile) kapalıdır (taabbudî). İbadetlerin ayrıntılarında ise nasların belirlediği sınırlar içerisinde akıl yürütme faaliyeti meşru görülmüştür. İşte bu kapsamda; abdest, teyemmüm, ezan, kamet, namaz, oruç ve zekât konularında mükelleflerin yaptıkları ziyadelerin ibadetlerin sıhhatine etkisi ve fikhî hükmü değerlendirilmiştir.

Özet

İslam hukukunu diğer hukuk sistemlerinden ayıran önemli yönlerinden biri bireylerin ibadet hayatlarını düzenlemesidir. Bu kapsamda ibadetler Kitap, Sünnet ve İcma çerçevesinde şekillenmiş; ayrıntılarındaki hükümler hariç olmak üzere bütünüyle akıl yürütme faaliyeti olan kıyasa (ta’lile) kapalı olarak (taabbudî) kabul edilmiştir. İbadetlerin ayrıntılarında ise kıyas ile hüküm beyan edilmesi tabii olarak görülmüştür. Zira naslar ibadetlerin ana çerçevesini çizerken; bireylerin ibadet hayatında karşılaştığı bazı durumları icthad alanına bırakmıştır. Bu manada araştırmamızda ibadet esnasında gerçekleştirilen ziyadenin mahiyeti ister taabbudî olsun ister ta’lilî olsun ibadetin sıhhatine etkisi müstakil başlıklar altında değerlendirilmiştir. Bilindiği üzere ibadetler, zorunluluk (ferâiz) veya gönüllülük (nevâfil) esaslı olarak kategorize edilmektedir. Örneğin farz olan namazlar olduğu gibi nafîle namazlar da vardır. Bu kapsamda çalışmamız, züht hayatını benimseyen sâfililerin bir terbiye metodu olarak öngördüğü “nafîle ibadetleri çoğaltma hatta aşırıya gitme” konularını kapsamı içerisinde görmemektedir. Bu çalışmanın kapsamını “ibâbât-ı mersûme” denilen, yapılış zamanı, şekli ve biçimi Allah (c.c.) ve Rasûlü (s.a.) tarafından belirlenmiş olan ibadetlerde yapılan ziyadeler oluşturmaktadır. İbadetlerde ziyade konusu, İslam hukukunun kazuistik yapısı gereği klasik fıkıh eserlerinde dağınık olarak ele alınmıştır. Bu çalışmayla ilgili konular hem sistematik olarak ele alınmış hem de ibadetin sıhhatine etki etmesi yönüyle ortak kurallar dizgesi (zâbit) denemesi yapılmıştır. Bilindiği üzere zâbit kavramı kâide kavramının kapsam olarak bir alt kate-

gorisinde yer almaktadır. Bu manada kâide, “Hukukun temel ilkelerini yansıtan, farklı alanlardaki fer‘î meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önerme” olarak tanımlanırken; zâbit “sadece bir konuya dair meseleleri kuşatan tikel bir önerme” olarak tanımlanır. Örneğin “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir” kâidesi borçlar hukukundaki birçok akit türüne uygulanabilirken, “İcârede ma‘kûdun aleyh menfaattir” önermesi zâbit olarak sadece icâre akdine dair bir önermedir. Çalışma konumuzla ilgili literatür hususunda ise şunlar ifade edilebilir: Öncelikle ibadetlerdeki ziyadeler ve bunların ibadetin sıhhatine etkisini doğrudan ele alan müstakil çalışma ile karşılaşmamıştır. Çalışmada ifade edilecek olan zâbit denemeleri konusunda ise klasik ve modern literatürde kavâid ve zavâbitla alakalı olarak müstakil bir literatürün mevcudiyeti araştırmacıların malumudur. Her ne kadar bu eserlerde ibadetler alanında zâbitlara işaret edilmiş olsa da bunlar ziyadeler hususunda değildir. Modern çalışmalarda ise ibadetler alanında zâbitlarla ilgili Vâil b. Ahmed b. Ramazân el-Hems tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınan Muhtasarü'd-davâbiti'l-fikhiyye li ahkâmı fikh'l-ibâdât fi kitâb Nihâyetü'l-matlab li'l-İmâmi'l-Cüveyni isimli çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmanın hem ziyadeler konusunda müstakil olmaması hem de Şâfiî doktrininin önemli eserlerinden birine dayalı olarak hazırlanmış olması, çalışma konumuzun kapsamıyla doğrudan ilgili olmadığını göstermektedir. Neticede bu araştırmamızın yeni yapılacak çalışmalara kapı aralmasını ümit ediyoruz. Çalışmamız kapsamında ele alınan başlıklar; abdest, teyemmüm, ezan ve kamet, namaz, zekât ve oruç şeklindedir. Söz konusu başlıklar dört fıkhî mezhebinin görüşleri bağlamında değerlendirilmiştir. Şayet konuyla ilgili görüşler arasında bir tercih yapılacaksa bu hususa da ilgili yerde işaret edilmiştir. Bireyin namaz, tilavet secdesi, tavaf, Kur'an-ı Kerim'e dokunma, eline alma vb. ibadetleri abdestli olarak ifa etmesi zorunluluk (farz) olarak görülmektedir. Bu çerçevede abdest bir diğer ibadetin şartı olması yönüyle başlıca bir ibadet olup şartları ve sınırları naslarda belirlenmiştir. Dolayısıyla abdestte yapılan ziyadeler üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Ayrıca teyemmüm, herhangi bir nedenle suya ulaşılması nedeniyle abdest veya gusül alınmaması durumunda abdest yahut gusül yerine kaim olan bir ibadettir. Naslarda teyemmümün yapılmasıyla ilgili hükümlere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Teyemmümde temiz toprak aracılığıyla hadesten temizlenilmesi murad edilmektedir. Bu kapsamda teyemmüm niyetiyle eller toprağa vurulur (darb) ve yüz ve kollar bu tozla mesh edilir. Buradan anlaşılmalıdır ki niyet ve darb teyemmümün farzıdır. Konumuz çerçevesinde ise ellerin toprağa vurulması ve bununla yüzün ve kolların mesh edilmesinin sayısında yapılan ziyadelerle ilgili konular açıklanmıştır. Ezan ve kamette yapılan fazlalıklar hakkındaki konular şunlardır: Mevcut lafızlara sayısal olarak yapılan ekler ve lafız olarak yapılan ekler. Lafızlara yapılan ekler konusunda hem Sünni hem de Şii ekollerin görüşleri aktarılmıştır. Nitekim onlara göre hayye 'alâ hayri'l-'amel (حی علی خیر العمل) ifadeleri ve eşhedü enne aliyyu'l-llâh (أشهد أن علیا ولی الله) cümleleri ezana ilave edilmelidir. Ayrıca Sünni fakihler sabah namazında

es-salâtü hayru'm-min'e'n-nevm (الصلاة خير من النوم) ve musibet zamanlarında cemaatin namazları evde kılmaları için “الصلاة في الرحال” ve “ألا صلوا في الرحال” cümlelerinin ezana ilave edilmesi üzerinde dururlar. Bu konularda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Namaz konusunda ise farz, vacip veya sünnet olarak beyan edilen namaz eylemlerinin tamamında yapılması muhtemel ziyadelerin hükümleri değerlendirmiştir. Bu mana-da konu Genel olarak namazlarda yapılan ziyadeler, cenaze namazının rükunlarından olan tekbirlerde ziyadeler ve küsûf ve hüsûf namazlarında yapılan ziyadeler olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmiştir. Cenaze namazlarında tekbirlerle ilgili oldukça geniş tartışmalar bulunmaktadır. Bu yönüyle de çalışma araştırmacılara ayrıntılı değerlendirmeler aktaracaktır. Son olarak zekât ve oruç ibadetinde yapılan ziyadelere temas edilmiştir. Ayrıca mali ibadetle kapsamında değerlendirilen kurbanla ilgili konulara da değinilmiştir. Neticede bütün konularla ilgili ulaşılan sonuçların zâbıtların yer aldığı kısımla çalışma nihayete erdirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İbadet, Ziyade, Sıhhat, Farz, Nafile, Zâbit

THE EFFECT OF EXCESS (ZİYÂDAH) ON THE AUTHENTICITY OF THE ACTS OF WORSHIP (İBÂDÂT)

Abstract

In this study, which was written under the name of “The Effect of Excess on the Authenticity of the Acts of Worship”, the ruling of excess in the act of worship, which is an important element of the servant life (*ubūdiyyah*), was evaluated. Acts of worship are the only means of contact with the creator of the servant. The servant can come closer to the Lord just through the acts of worship. As a matter of fact, the decision of the thought of unity (*tawhīd*), the only belief system, is in this direction. The servant is obliged to perform his acts of worship within the limits and dimensions determined by *Shāri'* (The Rule Maker) as much as he is initially obliged to perform them. In this context, the additions and deficiencies in the acts of worship may damage the authenticity of the acts of worship. Naturally, although it is generally accepted that the deficiencies in the acts of worship will damage their authenticity, there are different evaluations about the decision of excesses. As it is known, the types, ways of performing and limits of the acts of worship are declared in *nass* (the certain sources). In this sense, the acts of worship are in fact closed to the reasoning (*ta'lil*) rather they are *ta'abbudī* (merely obedience). In the details of the acts of worship, reasoning activity was considered legitimate within the limits determined by *nass*. Here within this scope; the effects and the ruling of excess in the acts of worship done by the obligants in terms of ablution (*wudū*), dry ablution (*tayammum*), call to prayer (*adhān*), the second call to prayer (*iqāmah*), prayer (*salāh*), fasting (*sawm*) and obligatory alms (*zakāh*) were evaluated.

Summary

One of the important aspects that distinguishes Islamic law from other legal systems is that it regulates individuals' lives of worship. Good servitude is possible by spending a whole life in the form of worship, in line with the Creator's orders. For this reason, moderation, not excess, was accepted as the basis in prayers. Therefore, a person who wants to be a good servant will reach this level by staying within the boundaries drawn by *nass* (the certain sources). In other words, a believer can be a good servant by staying within the limits declared by the Shari (God) in his life of worship. Here, in this study, the situation of worshipping of those who knowingly or unknowingly exceeded the limits determined by the Shari were evaluated. One of the important aspects that distinguishes Islamic law from other legal systems is that it regulates the worship life of individuals. In this context, prayers are shaped within the framework of the Book, Sunnah and *Idjma*; Except for the provisions in the details, the analogy (*ta'lil*), which is an activity of reasoning completely, has been accepted as closed (*ta'abbudî*). It is considered normal to judge by analogy in the details of worship. Because while the *nass* (the certain sources) draws the main frame of worship; it has left some situations in individuals' life to the field of *idjtihad*. In this study, the effect of the excess performed during prayer on the health of worship, whether determined by the *nass* or based on analogy, was evaluated under separate headings. The issue of excess in prayers has been scattered in classical *fiqh* works due to the casuistic nature of Islamic law. The issues related to this study were dealt with both systematically and a common system of rules (*dhabit*) was tried in terms of affecting the health of worship. As it is known, the concept of *dhabit* is in a sub-category of the concept of pedestal. In this sense, while it is defined as "the universal proposition that reflects the basic principles of the law and encompasses the provisions of individual issues in different fields to a large extent"; *dhabit* is defined as "a particular proposition encompassing matters of only one subject." For example, the principle "Decision is given according to a purpose" can be applied to many types of contracts in the law of obligations. However, the proposition "the subject is the interest in the lease contract" is a *dhabit* on the lease contract. The following can be stated regarding the literature on our subject: First of all, there has been no independent study directly addressing the excesses in prayers and their effects on the health of worship. On the subject of *dhabit* trials that will be expressed in the study, it is known by the researchers that there is a special literature related to *kawaid* and *dhabit* in the classical and modern literature. Although in these works *habit* are pointed out in the field of worship, they are not about excesses. In modern studies, there is a work titled *Muhtasar al-dawab al-fiqhiya li ahkam fiqh al-ibadat fi kitab Nihaya al-matlab li al-Imam al-Cuwayni*, written by *Vail b. Ahmad b. Ramazan al-Hams* as a master's thesis on prayers in the field of worship. . This study is not exclusive to the subject of excesses and is based on one of the important works of Shafii doctrine. This situation excludes him from our subject. As a result, we hope that our research will fa-

cilitate further studies. The topics covered in our study; wudū, tayammum, adhān and iqāmah, prayer, zakāh and fasting. These headings were evaluated in the context of the views of four fiqh schools. If there is a choice between different views, this issue is also pointed out in the relevant place. It is seen as an obligation (fardh) for an individual to perform prayers, recitation, prostration, circumambulation, touching the Qur'an, and taking it in hand no breaking wudū. In this context, ablution is a major form of worship as it is a condition for another prayer, and its conditions and limits are determined in the nass. Therefore, the excesses in ablution are discussed in detail. In addition, tayammum is a worship to replace ablution or ghusl in the event that wudū or ghusl cannot be performed because water is not accessible for any reason. The provisions regarding tayammum are given in detail in the nass. It is intended in the act of tayammum to clean the dirt off oneself by clean soil. In this context, with the intention of tayammum, hands are hit on the ground (blow) and the face and arms are wiped with these dusty hands. It is understood here that it is fardh for tayammum to be valid to have started with intention in heart, and to have hit the hands on the ground. Within the framework of our topic, the excesses (ziyādah) in the number of hitting the hands and wiping the face and arms with the hands are explained. The issues about the excesses (ziyādah) in the call to prayer and the prayer are as follows: Additions made numerically to existing words and additions made as words. The views of both Sunni and Shia schools on the additions to the words were given. As a matter of fact, according to them, the phrase of “ḥayya ‘alā khayr al-‘amal ((حى على خير العمل))” and the words of “ashadu anna Aliyan waliyy Allah (أشهد أن عليا ولي الله)” should be added to the adhan. In addition, Sunni faqihs emphasize the addition of the expression of “aṣ-ṣalātu khayrun mina n-nawm (الصلاة خير من النوم)» in the morning prayer, and the sentences of “الصلاة في الرحال” ve “ألا صلوا في الرحال” in order to the congregation to perform their prayers at home in times of misfortune. These issues are discussed in detail.

Regarding prayer, the provisions of possible additions to all prayers declared as fardh, wājib or sunnah were evaluated. The excesses (ziyādah) performed in prayers can be grouped under three headings: The excess in takbirs, which are the conditions of the funeral prayer, the excess in prayers, and the excess in kusūf (solar eclipse) and khusūf (lunar eclipse) prayers. There are detailed discussions of takbirs in funeral prayers. In this respect, our analysis will provide the researchers with thorough assessments. Finally, it addresses supplements in zakāh and fasting worships. In addition, issues related to the sacrifice considered within the scope of financial worship were also mentioned. As a result, the study has been completed with the section where the results and records on all subjects are included.

Keywords: Islamic Law, Act of Worship (*Ibādah*), Excess (*Ziyādah*), Authenticity (*Sihhah*), Obligation (*Fardh*), Supererogatory (*Nafl*), Dhabit.

GİRİŞ

Bireylerin kulluk hayatının önemli bir göstergesi ibadetlerdir. İyi bir kulluk ise yaratıcının emirleri doğrultusunda bütün bir hayatı ibadet kıvamında geçirmekle mümkündür. Bu kapsamda ibadetlerde aşırılık değil ölçülülük esas olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla iyi bir kul olmak isteyen birey, nasların çerçevesini çizdiği sınırların içinde kalarak bu mertebeye ulaşacaktır. Bir diğer deyişle inanan bir birey ibadet hayatında Şâri'in beyan ettiği sınırlar içinde kalarak iyi bir kul olabilir. İşte bu çalışmada, Şâri'in belirlediği sınırları bilerek yahut bilmeyerek aşan bireyin ibadetlerinin durumu değerlendirilecektir.

İslam hukukunu diğer hukuk sistemlerinden ayıran önemli yönlerinden biri bireylerin ibadet hayatlarını düzenlemesidir. Bu kapsamda ibadetler Kitap, Sünnet ve İcma çerçevesinde şekillenmiş; ayrıntılarındaki hükümler hariç olmak üzere bütünüyle akıl yürütme faaliyeti olan kıyasa (ta'lile) kapalı olarak (taabbudî) kabul edilmiştir. İbadetlerin ayrıntılarında ise kıyas ile hüküm beyan edilmesi tabii olarak görülmüştür. Zira naslar ibadetlerin ana çerçevesini çizerken; bireylerin ibadet hayatında karşılaştığı bazı durumları ictihad alanına bırakmıştır. Bu manada ibadet esnasında gerçekleştirilen ziyadenin mahiyeti ister taabbudî olsun ister ta'lilî olsun ibadetin sıhhatine etkisi müstakil başlıklar altında değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere ibadetler, zorunluluk (ferâiz) veya gönüllülük (nevâfil) esaslı olarak kategorize edilmektedir. Örneğin farz olan namazlar olduğu gibi nafil namazlar da söz konusudur. Bu kapsamda çalışmamız, züht hayatını benimseyen sûfilerin bir terbiye metodu olarak öngördüğü “nafil ibadetleri çoğaltma hatta aşırıya gitme” konularını kapsamı içerisinde görmektedir. Bu çalışmanın kapsamını “ibâbât-ı mersûme” denilen, yapılış zamanı, şekli ve biçimi Allah (c.c.) ve Rasûlü (s.a.) tarafından belirlenmiş olan ibadetlerde yapılan ziyadeler oluşturmaktadır.

İbadetlerde ziyade konusu, İslam hukukunun kazuistik yapısı gereği klasik fıkıh eserlerinde dağınık olarak ele alınmıştır. Bu çalışmayla ilgili konular hem sistematik olarak ele alınacak hem de ibadetin sıhhatine etki etmesi yönüyle ortak kurallar dizgesi (zâbit) denemesi yapılacaktır. Bilindiği üzere zâbit kavramı kâide kavramının kapsam olarak bir alt kategorisinde yer almaktadır. Bu manada kâide, “*Hukukun temel ilkelerini yansıtan, farklı alanlardaki fer'î meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önerme*” olarak tanımlanırken; zâbit “*sadece bir konuya dair meseleleri kuşatan tikel bir önerme*” olarak tanımlanır. Örneğin “Bir işten

maksat ne ise hüküm ona göredir” kâidesi¹ borçlar hukukundaki birçok akit türüne uygulanabilirken, “İcârede ma’kûdun aleyh menfaatir” önermesi zâbıt olarak sadece icâre akdine dair bir önermedir.²

Çalışma konumuzla ilgili literatür hususunda ise şunlar ifade edilebilir: Öncelikle ibadetlerdeki ziyadeler ve bunların ibadetin sıhhatine etkisini doğrudan ele alan müstakil çalışma ile karşılaşılmamıştır. Çalışmada ifade edilecek olan zâbıt denemeleri konusunda ise klasik ve modern literatürde kavâid ve zavâbitla alakalı olarak müstakil bir literatürün mevcudiyeti araştırmacıların malumudur.³ Her ne kadar bu eserlerde ibadetler alanında zâbıtlara işaret edilmiş olsa da bunlar ziyadeler hususunda değildir. Modern çalışmalarda ise ibadetler alanında zâbıtlarla ilgili Vâil b. Ahmed b. Ramazân el-Hems tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınan *Muhtasarü'd-davâbitü'l-fıkhiyye li ahkâmı fikhî'l-ibâdât fi kitâb Nihâyetü'l-matlab li'l-İmâmi'l-Cüveynî* isimli çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma hem ziyadeler konusunda müstakil olmaması hem de Şâfiî doktrinini önemli eserlerinden birine dayalı olarak hazırlanmış olması, çalışma konumuzun kapsamıyla doğrudan ilgili olmadığını göstermektedir.⁴ Neticede bu araştırmamızın yeni yapılacak çalışmalara kapı aralmasını ümit ediyoruz.

Çalışmamızın problemi kapsamında ele alınacak olan başlıklar; abdest, teyemmüm, ezan ve kamet, namaz, zekât ve oruç şeklinde olacaktır. Söz konusu başlıklar dört fıkıh mezhebinin görüşleri bağlamında değerlendirilecektir. Şayet konuyla ilgili görüşler arasında bir tercih yapılacaksa bu hususa da ilgili yerde işaret edilecektir.

1. ABDESTTE ZİVADE

Bireyin namaz, tilavet secdesi, tavaf, Kur'an-ı Kerim'e dokunma, eline alma vb. ibadetleri abdestli olarak ifa etmesi zorunluluk (farz) olarak görülmektedir. Abdest bu çerçevede bir diğer ibadetin şartı olması yönüyle başlıca bir ibadet olup şartları ve sınırları naslarda belirlenmiştir. Yıkanması emredilen uzuvların üçer defa yıkanması ve mesh edilmesi emredilen uzuvların ise kimi fakihlere göre üç kere mesh edilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Beyan edilen üç sayısına yapılan ziyadeler, Hanefî fakihler dışındaki fuka-

¹ *Mecelle-i ahkâm-ı adliyye* (İstanbul, 1979), sy 2.

² Mustafa Baktır, “Kaide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mayıs 2020).

³ Her ne kadar Hanefî doktrin esas alınarak kaleme alınan bir çalışma olsa da ilgili literatür konusunda oldukça ayrıntılı olan bir eser için bk. Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Külli Kaideler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013).

⁴ Bk. Vâil b. Ahmed b. Ramazân el-Hems, *Muhtasarü'd-davâbitü'l-fıkhiyye li ahkâmı fikhî'l-ibâdât fi kitâb Nihâyetü'l-matlab li'l-İmâmi'l-Cüveynî* (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 2010); Ayrıca İslam borçlar hukukunda akdin bedelinde yapılan ziyadeler ve eksiltmelerin akdin sıhhatine etkisiyle ilgili, müstakil olarak hazırlanan bir çalışma için bk. Ahmet Ekinci, “İslam Borçlar Hukukunda Bedellerin Miktarında Yapılan Değişikliğin Sözleşmeye Etkisi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2020), 389-422.

haya göre ayrıntılarda farklılıklar olmakla birlikte mekruhtur. Hanefiler abdest esnasında uzuvların üç kereden fazla yıkanma sebebine odaklanmışlar; şayet mükellef vesvese kaynaklı olarak uzuvlarını üç defadan fazla yıkıyorsa bu takdirde yapılan ziyadeyi mekruh olarak nitelendirmişler, fakat kalbin mutmain olması için yapılıyorsa bu durumun mekruh olmadığını beyan etmişlerdir.⁵

Mâlikî fakihler, ayakların yıkanması esnasında yapılan ziyade haricinde fazla yıkamaları mekruh olarak görmüşlerdir. Bu kerahet hükmünden ayakların istisna edilmesinin nedeni ise ayakların temizlenmeye olan ihtiyacıdır. Dolayısıyla ayağın tam manasıyla temizliğinin temini için üç defadan fazla yıkanması mekruh değildir. Ayrıca tam olarak temizlenemeyeceği için üç defadan az yıkanması da mekruh olarak kabul edilmektedir.⁶

Şâfiilere göre de abdest esnasında yıkanması gereken uzuvların üç defadan fazla yıkanmasının hükmü genel kanaate göre mekruh olmakla beraber, zayıf kabul edilen kanaate göre “hılâfu’l-evlâ” hatta “haram” olduğu bile ifade edilmiştir.⁷ Hanbelî fakihler ise mutlak olarak üç defadan fazla yıkamayı mekruh olarak kabul etmişlerdir.⁸

Bilindiği üzere sadece Şâfiî fakihlere göre başın üç kere mesh edilmesi sünnettir.⁹ Diğer mezhepler ise başın bir kere mesh edilmesinin yeterli olduğunu ifade ederler.¹⁰ Bu çerçevede beyan edilen sayılara yapılan ziyadeler, ilgili mezhebin yıkamadaki ziyade konusundaki görüşleri ile aynıdır.

Görüldüğü üzere Hanefiler dışındaki fukaha abdestte yapılan ziyadeyi mekruh kabul etmektedirler. Fakat bu durum abdestin sıhhatine mâni değildir. Her ne kadar mekruh bir fiil ile abdest alınmış olsa da abdestin farzlarında herhangi bir eksiklik olmaması nedeniyle abdest sahihtir. Tabiatıyla eğer israf söz konusu değilse yeniden abdest alınması daha iyi olacağı ifade edilebilir. Abdestte ziyade konusunda genel kuralın (zâbit) bireyin niyeti ile bağlantılı olduğu ifade edilebilir. Buna göre zâbit “abdestte ziyade niyete mâkuddur” şeklinde belirlenebilir. Şayet mükellef naslarda belirlenen sayı sınırını herhangi bir mazeret olmaksızın aşıyorsa bu durum mekruhtur.

⁵ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenviru'l ebsâr* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1992), 1/118-119.

⁶ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafе Desûkî, *Hâşiye 'aleş-Şerhi'l-kebir* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 1/95-96; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî el-Girnatî Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklil li-Muhtasari Halil* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/377.

⁷ Ebû Zekerriyya Yahya b. Şerif b. Müri Nevevî, *Ravdatu't-Tâlibin ve Umdetu'l-Muttakin* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991), 1/59.

⁸ Mansur b. Yûnus Buhûti, *Keşşâfü'l-knâ' an metni'l-İknâ'* (Riyad: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/102; Mustafa b. Sa'd b. Abduh es-Suyûtî Ruhaybânî, *Metâlibu ulî'n-nuhâ fi şerhi Ğayeti'l-muntehâ* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1994), 1/97.

⁹ Celâlüddin Muhammed b. Ahmed Mahallî, *Şerhu'l-Mahallî ale'l-Minhâc, (Amîra ve Kalyâbi hâşiyeleriyle birlikte)* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995), 1/61.

¹⁰ Ebû'l-Fazl Meccüddin Abdullah b. Mahmud Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* (Kahire: Matbaatü'l-halebî, 1937), 1/7; İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr*, 1/99; Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklil*, 1/377; Buhûti, *Keşşâfü'l-knâ' an metni'l-İknâ'*, 1/100-101.

Fakat abdestin sıhhatine mani bir durumun varlığı düşüncesiyle yapılan ziyadeler mekruh değildir.

2. TEYEMMÜMDE ZİVADE

Teyemmüm, herhangi bir nedenle suya ulaşılabilmesi nedeniyle abdest veya gusül alınabilmesi durumunda abdest yahut gusül yerine kaim olan bir ibadettir. Naslarda teyemmümün yapılmasıyla ilgili hükümlere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Teyemmümde temiz toprak aracılığıyla hadesten temizlenilmesi murad edilmektedir. Bu kapsamda teyemmüm niyetiyle eller toprağa vurulur (darb) ve yüz ve kollar bu tozla mesh edilir. Buradan anlaşılmaktadır ki niyet ve darb teyemmümün farzıdır. Bu eylemlerde tertibe riayet ve ara vermeden yapma (muvâlat) ise Şâfiî ve Hanbelîlere göre farzdır. Fakat konumuz ellerin toprağa vurulması ve bununla yüzün ve kolların mesh edilmesiyle ilgilidir.

Ellerin toprağa vurulma sayısı konusunda ise fakihler farklı kanaatlere sahiptirler. Hanefî ve Şâfiîlere göre eller iki defa toprağa vurulur; ilk vurma yüz için, ikinci vurma ise kollar içindir. Mâlikî ve Hanbelî fakihler her iki uzuv için ellerin bir kere vurulmasını yeterli kabul etmektedirler. Fakat yüzün ve kolların tek vurma ile mesh edilmesi mümkün değilse bu takdirde vurma eyleminin iki veya daha fazla olmasında herhangi bir sakınca yoktur.¹¹

Meshin tekrarı yani bir defadan fazla yapılması ise dört mezhebe göre de mekruhtur. Tabiatıyla bu görüşü beyan eden fakihlerin bir kısmı açıkça kerahet ifadesini kullanırken, diğer bir kısmı da ‘sünnette bu ziyadenin aslı yoktur’ demekle yetinmişlerdir.¹²

Görüldüğü üzere teyemmüm ibadetinde yapılan ziyadeyle abdestte yapılan ziyadenin bağlamları aynıdır. Zira darb ve mesh de asıl olan uzuvların hakkıyla mesh edilmesidir. Bu amaca hizmet eden ziyadelerin mekruh olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla abdest konusunda ifade edilen zâbit teyemmüm için de geçerlidir. Fakat her iki ibadeti kapsayıcı biçimde zâbit şu şekilde revize edilmelidir: “Hadesten taharete ziyade niyete bağlıdır.”

Abdest ve teyemmümle alakalı görüşler değerlendirildiği halde gusül-

¹¹ Ebi Bekr Alâuddîn b. Me’sud Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’ fi tertibi’-şerâi’* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1986), 1/45; Desûkî, *Hâşiyetü’le-Şerhi’l-kebir*, 1/158; Muhammed İbn Hatib Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti meâni’l-Minhâc* (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994), 1/264; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Halvetî Sâvî, *Bülğatü’s-sâlik li akrabi’l-mesâlik el-ma’rûf bi Hâşiyeti’s-Sâvî aleş-Şerhi’s-sâgîr* (Riyad: Dârü’l-Meârif, 1986), 1/194.

¹² Ebü Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *Mebûât* (Beyrut: Dârü’l-Mârifetü, 1993), 1/107; Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî Tahtâvî, *Hâşiyetü’t-Tahtâvî alâ Merâkı’l-felâh şerh Nûri’l-izâh* (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1997), 72; Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Misrî Karâfî, *ez-Zahîra* (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 1/262; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1999), 1/249; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni* (Mektebetü’l-Kâhire, 1968), 1/95.

de herhangi bir ziyade söz konusu olmadığı için değerlendirme yapılmamıştır. Zira gusülden maksat bütün vücudun yıkanmasıdır ve sayı yönüyle herhangi bir emir söz konusu değildir. Ayrıca ağzın ve burnun vücudun dışından sayıldığı yönündeki Hanefî fakihlerin görüşlerinde bu uzuvların yıkanmasıyla ilgili olarak herhangi bir sayı zikredilmemektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın ele aldığı konu çerçevesinde sıhhat ve kerahet bağlamında bir problem yoktur.

3. EZAN VE KAMETTE ZİYADE

Ezan ve ziyadeler kamette yapılan konusunda gündeme gelen konular; mevcut lafızlara sayısal olarak yapılan ziyadeler, lafız olarak yapılan ziyadelerdir. Lafız olarak yapılan ziyadeler konusunda müstakil çalışmalar olmakla beraber çalışmamızda sabah ezanında ilave edilen “الصلاة خير من النوم” ve kamette ziyade edilen “قد قامت الصلاة” cümleleri üzerinde durulacaktır. Bundan başka şu konular da bu başlıkta değerlendirilecektir: a. *Ezan ile kamet arasında ezana benzer bazı cümlelerle namazın hatırlatılması*, b. *Musibet zamanlarında ezana yapılacak ziyadeler*. Ayrıca Câferîlerin ezana yaptıkları eklemelerden; “أشهد أن عليا ولي الله” ve “حي على خير العمل” cümlelerine de değinilecektir.

Namaza davet olarak ezan başlıca bir ibadettir. Hz. Peygamber (s.a.) ezanın okunma şeklini beyan etmiş ve sahabenin konuyla ilgili tasarruflarını benimsemiştir.¹³ Bu çerçevede kametle ilgili de beyanları olmuştur. Ezan Hanefî ve Şâfiî fakihlere göre müekked sünnettir. Mâlikî fakihlere göre ezan cemaatle kılınan namazlarda farz, ferdi namazlarda sünnettir. Hanbelîler ise azanı farz-ı kifâye olarak kabul ederler.¹⁴ Kamet ise Hanefî, Mâlikî ve Şâfiîlere göre sünnettir.¹⁵ Hanbelîlere ve Şâfiîlerden bir görüşe göre ise farzdır.¹⁶

Ezan ve kametin hükmü konusunda fukahanın görüşleri bu yönde ol-

¹³ Konunun ayrıntısı için bk. Hasan Maçın, “Ezan Ahkâmı”, *Ortak Dilimiz Ezan*, ed. Mahmut Öztürk, 2018, 57-58.

¹⁴ Mevsili, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/42; Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 1/147; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2004), 1/114; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2013), 1/36; Şirbîni, *Muğni'l-muhtâc*, 1/316-317; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/303; Alâuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman Merdâvi, *el-İnsâf fî marifeti'r-râcih ani'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmam Ahmed* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/407.

¹⁵ Kemalüddin Muhammed b. Abdülvehîd İbnu'l-Hümâm, *Şerhu Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 2003), 1/240; Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdurrahmân el-Mağribî Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li şerh-i muhtasari'l-Halîl* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1992), 1/423; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1984), 1/398.

¹⁶ Buhûtî, *Keşşâfü'l-kinâ' an metni'l-İknâ'*, 1/210; Ebü Zekerîyya Yahya b. Şerîf b. Müri Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Fethu'l-azîz ve Telhîsu'l-habir ile Sübkî'nin ve Mutî'nin tekmileleri ile birlikte)* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 3/80-82.

makla beraber ayrıntılarda yani ezan lafızlarında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Fakat ilgili lafızların sayıları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefilere göre ezan lafızlarından ilk tekbirler dört defa diğer lafızlar iki defa ve kelime-i tevhid ise bir defa okunur ve bu ezan bugün İslam beldelerinin tamamında okunan ezandır. Hanefilere göre kamet lafızları ezanla aynı olmakla beraber “قد قامت الصلاة” cümleleri iki defa tekrar edilir. İmam Mâlik ise terci¹⁷ ile şehadetlerin dört defa, diğer lafızların iki defa olarak okunması gerektiğini ifade eder ki bu ezana Medinelilerin ezanı denir. İmam Şâfiî ise ezanın başındaki tekbirler ve şehadet lafızlarının dörder defa okunmasını, diğer lafızların ikişer defa okunması gerektiğini ifade eder. Bu ezana ise Mekkelilerin ezanı denilmiştir. Kamet lafızlarının tekrar edilme sayıları ise Hanefî fakihlere göre ezanla aynıdır. Şâfiî ve Hanbelîlere göre ilk tekbirler ve kamet lafızları iki defa, diğer lafızlar bir defa tekrar edilmelidir. Mâlikîlere göre ilk tekbirler iki, diğer bütün lafızlar tek defa tekrar edilmelidir.¹⁸ Bu çerçevede kanaatimizce ilave edilen sayıların üzerine yapılan ziyadelerin mekruh olduğu söylenebilir.

Ezan lafızlarındaki sayılarla ilgili görüşlerin akabinde ezan lafızlarına yapılacak ilaveler konusu değerlendirilmelidir. Bu manada sabah ezanına mahsus olmak üzere tesvîb yani “الصلاة خير من النوم” cümlelerinin ilave edilmesi ittifakla ezanın sıhhatine mâni değildir.¹⁹ Hatta bir kısım Hanefî ve Şâfiî fakihler yatsı namazı için okunan ezanda da tesvîb lafızlarının ziyade edilmesini caiz kabul ederler. Çünkü yatsı namazının vakti de sabah namazının vakti gibi insanların gaflette oldukları vakitlerdendir.²⁰ Aynı şekilde bazı Şâfiîlerden bu lafzın bütün vakitlerde okunabileceği bile nakledilmektedir.²¹ Mâlikî ve Hanbelî fakihlere göre ise sabah namazı dışında ezana tesvîb lafızlarının ziyade edilmesi mekruhtur. Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin müftâ bih görüşlerine göre de sabah ezanı dışında bu ziyade mekruhtur.²²

Ayrıca sahabe döneminden sonra Kûfe Hanefileri ezandan sonra kametten önce ezandan bağımsız olarak iki defa “حي على الصلاة” ve “حي على الفلاح” cümlelerinin tekrar edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Mütেকaddim

¹⁷ Burada “terci’in” müezzinin şehâdet cümlelerini önce yanındaki kimselerin duyacağı şekilde hafif bir sesle, sonra ezana yüksek sesle devam edilmesi olduğunu ifade edelim. Bk. Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Mayıs 2020).

¹⁸ Maçin, “Ezan Ahkâmı”, 62-63.

¹⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/388; Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsil veş-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li mesâilil-müstahrece* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/436; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/322; Mansur b. Yûnus Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1993), 1/134; Buhûti, *Keşşâfü'l-kinâ' an metni'l-İknâ'*, 1/237.

²⁰ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 1/148; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, 3/98.

²¹ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, 3/98.

²² Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 1/148; Ebü Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/101; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl li şerh-i muhtasari'l-Halîl*, 1/431; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, 3/97-98; Buhûti, *Keşşâfü'l-kinâ' an metni'l-İknâ'*, 1/215.

Hanefîler bu tesvîb türünün sadece sabah ezanından sonraya mahsus olduğunu ifade ederlerken, müteahhir Hanefîler bütün ezanlardan sonra ilave edilmesinin iyi olacağını ifade etmişlerdir. Hatta Ebû Yusuf (v. 182/798) ezanların sonrasında toplum yararına iş yapan memurlar için özel olarak: “السلام عليك أيها الأمير حي على الصلاة حي على الفلاح الصلاة يرحمك الله” vb. bir cümlede de ilave edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Zira Ebû Yusuf bu cümle ile dünya meşguliyetlerine dalmış bulunan bireylerin uyarılmasının isabetli olacağına vurgu yapmıştır.²³ Ebû Yusuf’un bu görüşüne Şâfiîler, Hanbelîler ve bazı Mâlikîler de katılmışlardır.²⁴ İmam Muhammed ise ezanın akabinde böyle bir uyarı yapılmasının cemaate davet sırasında Müslümanlar arasındaki eşitliğe aykırı olacağı için karşı çıkmıştır. Bir kısım Mâlikîler de İmam Muhammed’in bu görüşünü benimsemişlerdir.²⁵

Ezana yapılan ziyadelerden biri de musibet zamanlarında insanlara uyarı mahiyetinde namazların cemaatle mescitlerde kılınmayacağını ilanını ifade eden cümlelerdir. Bu manada “الصلاة في الرحال” ve “ألا صلوا في الرحال” tabirleri Hz. Peygamber’in (s.a.) sünnetinde görülmüştür. Bu çerçevede fukaha da ittifakla ezanın akabinde bu cümlelerin ezana ilave edilmesinin caiz olduğunu beyan etmektedirler.²⁶

Ezana ve kamete ilave edilmesi meşru olan lafızlarla alakalı bu beyanların dışında ziyadelerin caiz olmadığı ifade edilebilir. Bu manada Sünnî fıkıh ekollerinin kanaatine göre ezanın akabinde Câferîlerin ve Zeydîlerin²⁷ “حي على خير العمل” ziyadeleri sahih değildir.²⁸

Zeydîlerin ilave etmediği fakat Câferîlerin ilavesi olarak bilinen “أشهد أن الله عليا ولي الله” cümlelerine ise klasik Sünnî fıkıh eserlerinde değinilmemiştir. Nitekim Şia tarihinde önemli yeri bulunan Büveyhî ve İlhanlı devletlerinin hüküm sürdüğü dönemlerde bu cümlelerin ezana ilave edilmesinin redde-

²³ Kâsânî, *Bedâi’-sanâi’*, 1/148; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 1/245; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 1/389.

²⁴ Mevâk, *et-Tâc ve’l-iklîl*, 2/78; Nevevî, *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzeb*, 3/124; Buhûtî, *Keşşâfü’l-kınâ’ an metni’l-İknâ’*, 1/215.

²⁵ Serahsî, *Mebisât*, 1/131; Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl li şerh-i muhtasari’l-Halîl*, 1/431.

²⁶ Osman b. Ali Zeylâi, *Tebyinü’l-hakâik şerhu Kenzü’l-dekâik* (Kahire: Matbaatü’l-Kübra’l-Emîriyye, 1313), 1/133; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-Hidâye*, 2/52; Mevâk, *et-Tâc ve’l-iklîl*, 2/78; Nevevî, *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzeb*, 3/130; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*; Buhûtî, *Şerhu münteha’l-irâdât*, 1/299.

²⁷ Câferîler için bk. Alemü’l-hüdâ Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî Şerif el-Murtazâ, *el-İntisâr* (Kum, 1995), 137; Hidayet Aydar, “Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/18 (2017), 196; Hanifi Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* V/1 (2012), 6; Zeydîler için bk. Muhammed b. Ali Şevkânî, *Neylü’l-Evtâr şerhu Munteka’l-ahbâr* (Kahire: Daru’l-Hadis, 1993), 2/46-47; Ahmet Ekinci, *Zeydî Fıkıhının Gelişimi ve Hâdî-İlêlhak* (Konya: Kitap Dünyası, 2019), 237.

²⁸ Zeynülâbidîn b. İbrahim İbn Nüceym b. Muhammed, *el-Bahrü’r-râik şerhu Kenzü’l-dekâik* (Kahire: Daru’l-Kitâbi’l-İslâmî, 2000), 1/275; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Zeylâi, *Nasbu’r-Râye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân, 1418), 1/291; Nevevî, *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzeb*, 3/98; Zâhirîlerde aynı kanaattedir bk. Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri İbn Hazm, *Muhallâ bi’l-âsâr* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1934), 4/212.

dildiği; fakat Safevî hükümdarı Şah İsmail döneminde eklendiği ve onun emriyle Safevî devletinin hüküm sürdüğü coğrafyada ezana ziyade edilerek okunduğu bilinmektedir.²⁹ Bu çerçevede yapılan ilavenin Sünnî fıkıh ekolleri açısından caiz olmadığı yönünde ittifak vardır. Nitekim onlara göre ezan lafızlarında icma vardır.

Ezan ve kamet lafızlarında sayısal ve lafız olarak ilavelerle ilgili olarak önerilecek zâbit, ezanın namaza davet ve Müslümanlar arasında birleştiricilik misyonuna uygun olmalıdır. Bu manada mezhepsel veya ezanın birleştiricilik misyonuna olumsuz etki eden bütün ziyadeler ister siyasi ister mezhepsel olsun reddedilmelidir. Neticede ilgili konuda zâbit, “toplum yararına olmayan ve namaza davet dışında ezana yapılan ziyadeler reddedilir.” Şeklinde olabilir. Dolayısıyla bu zabıta göre siyasi ve mezhepsel ayrımcılık içeren ve toplum menfaatine olmayan ziyadeler ezanı batıl kılar.

4. NAMAZDA ZİYADE

Namaz ibadetinin farz olduğu Kitap, Sünnet ve icma delilleri ile sabittir. Namaz içerisinde gerçekleştirilen fiillerin bir kısmı Kitap ile büyük bir kısmı ise Sünnet ile beyan edilmiştir. Tabiatıyla Kitapta emredilen eylemlerin (fiil-kavil) mahiyeti ve eda edilme şekilleriyle ilgili ayrıntılar Sünnette beyan edilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.) ibadet hayatının dinamik olması nedeniyle farklı rivayetlerle fakihler namaz içerisindeki eylemlerin hükümleri konusunda farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çerçevede beyan edilen icthadlarda namaz fiillerinin veya sözlerinin asıllarında herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Örneğin namazda rükûnun kıyamdan sonra ve secdeden önce olmak üzere bir defa, secdenin ise rükûdan sonra ve her rekâta iki defa yapılması gerektiğinde herhangi bir ihtilaf yoktur. Çalışma konusu çerçevesinde beyan edilecek hususlar ise farz, vacip veya sünnet olarak beyan edilen namaz eylemlerinin tamamında yapılması muhtemel ziyadelerin hükümleridir. Bu manada konu *Genel olarak namazlarda yapılan ilaveler, cenaze namazının rükunlarından olan tekbirlerde ilaveler ile kûsûf ve hüsuûf namazlarında yapılan ilaveler* olmak üzere üç temel başlık altında değerlendirilecektir.

4. 1. Namaz Esnasında Söz ve Fiil Olarak Ziyade

Namaz esnasında söz veya fiil olarak yapılan ziyadeler konusunda Hanefilerin kanaati şöyledir: Namaz içerisinde mükellefin fiillerinin az veya çok olması esastır. Bu kapsamda tercih edilen görüş; namaz kılan bir

²⁹ Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, 43, 46-51; Aydar, “Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler”, 199-200.

mükellefi namazda olmayan bir başkası gördüğünde, bu kişinin namazda olmadığı yönünde bir kanaate sahip olursa, bu takdirde mükellefin bu fiilleri namazda ziyade olarak kabul edilir ve namazı batıl olur. Şayet namazda olan mükellefi dışardan gören kişi namazda olup olmadığı hususunda tereddüt ederse veya namaz kılıyor olduğuna kanaat ederse, mükellefin bu ziyadeleri namazın sıhhatine engel değildir. İşte Hanefi fakihler mükellefin namazını bozan fiillere “amel-i kesir”, onun namazını bozmayan fiillere ise “amel-i kalil” demişlerdir.³⁰ Amel-i kesir kapsamında yeme, içme ve gülme vb. fiiller bulunmaktadır. Namaz esnasında sözlü ziyadeler konusunda Hanefilerin görüşleri şöyledir: Kişi namazda kasten veya unutarak konuşursa namazı bozular. Ayrıca inleme, teevvuh (oh veya ah sesleri), hapşırın kişiye dua etmek (teşmît) ve namazda olmayan kişiye cevap kastıyla ayet okumak da namazı bozan konuşma kapsamındadır. Cevap kastı olmaksızın sadece kendisinin namazda olduğunu bildirme kastıyla ayet okumanın namazı bozmayacağı da Hanefilerin kanaatleri arasındadır.³¹

Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerin oluşturduğu cumhur, namaza ziyadeyi Hanefi fakihlere paralel olarak fiil ve söz olarak tasnif ederler. Şayet namaza ziyade edilen fiil, namaz cinsinden ise bu ziyadenin kasten yapılması halinde namaz bozulurken; hata ile yapılan ziyadeler namazı bozmayıp sehiv secdesi ile telafi edilebilir. Namaza ziyade edilen fiil, namaz cinsinden değilse ister kasten ister hata ile yapılmış olsun namaz bozulur. Bu genel kurala zaruret durumları istisna olarak kabul edilmiştir. İlgili mezhepler namaza söz olarak yapılan ziyadeleri ise iki kısımda ele almaktadırlar. Namaza söz olarak ilave edilen kelimeler insanların kendi aralarında konuşmaları kabilinden olursa ve bu konuşma kasten yapılırsa namaz bozulur. Eğer ziyade edilen söz zikir veya dua kabilinden olursa bu durum namazın sıhhatine mâni teşkil etmemektedir. Tabiatıyla hapşırana dua edilmesi bu kapsamda değildir.³² Şâfiî fakihler bu genel kanaate, konuşmanın çok olmaması şartıyla şu istisnaları yaparlar: Hatayla ve aniden konuşmak, namazda olduğunu unutmak, namazda konuşmanın haram olduğunu bilmemek ve yeni Müslüman olmak.³³

Ayrıca dört fıkıh mezhebine göre de namazın rekât, kıyam, rükû, secde, vd. fiillerinde yapılan ziyadelerin kasten yapılmış olması namazı batıl kılar.³⁴ Hata ile yapılan ziyadeler ise sehiv secdesi ile telafi edilebilmektedir.

³⁰ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, 1/62; Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/158; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/624.

³¹ Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/154-158; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/613.

³² Desûkî, *Hâşiye 'aleş-Şerhi'l-kebir*, 1/275; Muhammed İliş Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. el-Mısri, *Minahü'l-celil 'alâ Muhtasari'l-Halil* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1989), 1/299; Şirbîni, *Muğni'l-muhtâc*, 1/411; Buhûti, *Keşşâfü'l-kinâ' an metni'l-İknâ'*, 1/395.

³³ Şirbîni, *Muğni'l-muhtâc*, 1/411.

³⁴ Serahsî, *Mebûsât*, 1/226; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 1/498; İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü'l-müctehid*

Fakat rekât ziyadeleriyle ilgili olarak şu ayrıntılar bulunmaktadır: Şâfiî ve Hanbelî fakihlere göre hata ile yapılan rekât ziyadelerinin sehiv secdesiyle telafi edilebilmesi için derhal son oturuşa dönülmesi yeterlidir.³⁵ Mâlikilere göre kılınan namaz farz ise derhal son oturuşa dönülürse sehiv secdesi ile namaz sahih olurken; kılınan namaz nafil ise rükûdan önce son oturuşa dönülmesi gerekir.³⁶ Hanefilere göre ziyade edilen rekâtın secdesinden önce dönülmesi gerekir. Nitekim onlara göre rekât secde ile tamam olduğu için şayet farz namaza ziyade edilen rekât secde ile tamamlanırsa, namazın farziyet vasfı nafil olarak değişir. Bir diğer tabirle farz namaz batıl olur, mevcut kılınan namaz nafil olur ki batıl olan farz namazın iadesi gerekir.³⁷

Namazda yapılan ziyadelerle ilgili olarak önerilecek zâbit namazın emredilme gayesi, Hz. Peygamber'in (s.a.) namazla ilgili beyanları ve mükellefin ziyade esnasındaki duruma bağlı olarak kapsayıcı olmalıdır. Bu çerçevede zabıt "teşri' edilme şekline muhalif olarak kasden yapılan ziyadeler namazı batıl kılar." şeklinde ifade edilebilir. Bu manada hata ile yapılan ziyadeler ile Şâri'in muradı dahilindeki ziyadelerin namazı batıl kılmayacağı söylenebilir.

4. 2. Cenaze Namazının Tekbirlerinde Ziyade

Şahabe dönemindeki ihtilaflardan sonra Hz. Ömer döneminde cenaze namazının tekbirlerinin dört defa olduğu konusunda icma oluşmuştur.³⁸ Tabiatıyla fakihler ilgili icma nedeniyle cenaze namazının dört tekbirden oluştuğu konusunda ittifak halindedirler.³⁹ Tekbirlerin cenaze namazının rükünü olması ve dört defa olduğu konusunda görüş birliği olunca bu tekbirden ziyade yapmanın namazı batıl kılacağı açıktır. Bu takdirde cemaatle kılınan cenaze namazında imam sehven tekbirlerde ziyade yaparsa cemaatin tutumuyla ilgili fakihlerin farklı görüşleri bulunmaktadır.

Hanefilere göre cenaze namazının tekbirlerinde ziyade yapan imama tabi olan cemaat bu konuda imama uymaz ve imamın selam vermesini bekler akabinde birlikte selam verirler. Mâlikî fakihler de aynı görüşte olmakla

ve nihâyetü'l-muktesid, 1/220; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye*, 52-53; Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, 4/124; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/417, 429; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 2/34; Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât*, 1/221.

³⁵ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 2/216; Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât*, 1/222.

³⁶ İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye*, 53.

³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/226; İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 1/498.

³⁸ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 1/312-313; İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 1/248.

³⁹ Zeylai, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/240; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/209; İbn Rüşd el-Hafid, *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 1/248; Desûkî, *Hâşiye 'aleş-Şerhi'l-kebir*, 1/411; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 3/52; Ebü İshâk Cemâlüddin İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf Şirâzî, *el-Mühezzeb* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/247; Merdâvî, *el-İnsâf fi marifeti'r-râcih ani'l-hilâf ala mezhebi'l-İmam Ahmed*, 2/525; Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât*, 1/362.

beraber cemaatin imamı beklemesine gerek olmadığını ve onların selam verebileceğini belirtirler. Şâfiî fakihlerden konuyla ilgili iki görüş vardır. İlk görüş Mâlikî fakihlerle aynı olarak imamın beşinci tekbirle namazının batıl olduğu gerekçesiyle cemaatin derhal selam verip imamdan ayrılması gerektiği yönündedir. İkinci görüşe göre imamın beşinci tekbiriyle namazı batıl olmayacak ve cemaat selam vermek için imamı beklemeleri yönündedir. Fetvâya esas olarak son görüş kabul edilmiştir.⁴⁰

Hanbelî fakihlerin konuyla ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. Farklı görüşlerin temel nedeni İmam Ahmed'den gelen rivayetlerin çeşitliliğidir. Bu çerçevede evla olan cenaze namazının dört tekbirle kılınması; yedi tekbirden fazla olarak eda edilmesi ise caiz değildir. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.) yedi tekbirle cenaze namazı kıldırıldığı yönünde rivayetler bulunmaktadır. Aynı şekilde dört tekbirden daha az tekbirle kılınması da caiz değildir. İmamın fazla tekbir aldığı durumlarda cemaatin tutumuyla ilgili olarak; cemaatin imama tabi olmaya devam edip etmeyeceği yönünde farklı kanaatler bulunmaktadır.⁴¹

Görüldüğü üzere Cenaze namazının tekbir sayıları konusunda fukaha ittifak etmiştir. Dolayısıyla her ne kadar Hanbelîlerin farklı kanaatleri bulunsa da tekbirler konusundaki ziyadeler cenaze namazının sıhhatine mânidir. Neticede konuyla ilgili zâbit, “cenaze namazının tekbirlerindeki kasten ziyade namazı batıl kılar” şeklinde beyan edilebilir. Bu zâbitin mefhum-u muhalifine göre hatayla yapılan ziyadeler cenaze namazının sıhhatine mani değildir.

4. 3. Kûsûf ve Hûsûf Namazlarında Ziyade

Güneş ve ay tutulmaları gibi doğa olaylarına mahsus olmak üzere bir namazın kılınması fukahanın cumhuruna göre müekked sünnettir.⁴² Hanefîlerden nakledilen bir görüşe göre sadece kûsûf namazının vacip olduğu da ifade edilmektedir.⁴³

Bu iki namazın en az iki rekât olarak kılınacağı konusunda herhangi bir

⁴⁰ Zeylâi, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/241; Burhanüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü Bekir Merğînâni, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyetü'l-mübtedi* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2004), 1/90; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Mükremillâh (Mükerrrem) es-Saidî Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî 'alâ şerhi Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî* (Beirut: Darü'l-Fikr, 1994), 1/425; Mahallî, *Şerhu'l-Mahallî ale'l-Minhâc*, 1/386.

⁴¹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 2/383; Şemsüddin Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî Ebü'l-Ferec İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebir (el-matbû' me'âl-Mukni' ve'l-İnsâf)* (Kahire: Daru'l-Kitâbi'l-Ârabî, 1995), 2/350-351.

⁴² Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/281; İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 2/84; Karâfi, *ez-Zahira*, 2/427; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye*, 1/33; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 2/282-283; Ebü Yahya Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneyki Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib fi şerhi Ravzi't-tâlib* (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 1/285; Merdâvi, *el-İnsâf fi marifeti'r-râcih ani'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmam Ahmed*, 2/443; Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, 2/61.

⁴³ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/281; İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 2/84.

ihtilaf olmamakla birlikte, kılınış şekilleri konusunda ihtilaf söz konusudur. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre kıyam, kıraat, rükû ve secdelerin ikişer sefer yapılması gerekmektedir. Buna göre kıyam, kıraat ve rükularında sayısal olarak bir ziyade yapılmakta, secde ise mutad olduğu üzere iki defa yapılmakta olduğu için herhangi bir ziyade söz konusu değildir. Kûsûf ve hûsûf namazlarındaki bu ziyadeler İbn Abbâs'dan (r.a.) gelen rivayetle⁴⁴ beyan edildiği için bu iki namazın sıhhatine mâni bir durum yoktur. Hanefîlere göre ise bu iki namaz diğer nafîle namazlardan farklı değildir. Bu nedenle kıyam, kıraat ve rükûnun sayılarında ziyade yapılmamalıdır.⁴⁵

5. ZEKÂT VE ORUÇTA ZİYADE

İslam hukuku ibadetleri; bedeni, mali ve hem bedeni hem de mali olmak üzere tasnif etmektedir. Namaz ve oruç bedeni ibadet, zekât mali bir ibadet, hac ise hem bedeni hem de mali ibadetlerdendir. Bu kapsamda mali ibadetlerde mükellef için alt sınır/asgari ölçü beyan edildiği halde üst sınır konusunda bir tahdit söz konusu değildir. Tabii ki ayette buyrulduğu üzere; *“Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma; sonra kınanır ve çaresiz kalırsın”*⁴⁶ ifadeleri infakta da aşırıya gidilmemesini öğütlemektedir. Sahabe döneminde farklı örnekler görülmüş olsa da genel kabul infakta da ölçülü olmaktadır. Neticede zekâtın ifasında ödenmesi gereken miktar üzerine ziyadenin sahih olduğu genel kabuldür. Bu çerçevede mallardan verilmesi zorunlu olan sınırın üzerinde ziyadelerin sadaka/hayır/nafîle olarak görülmesi isabetlidir. Nitekim ayrıntılarda farklı kanaatler olsa da cumhura göre zekât miktarı üzerine yapılan ziyade farz ibadetin sıhhatine mâni değildir.

Hanefîlerden İbn Nüceym (v. 970/1563) kendisinden önceki Hanefî fakihlerin konuyla ilgili olarak değerlendirmelerine ulaşamadığını iddia ederek, zekât gibi mali ibadetlerden olan kurbanla ilgili şunları ifade eder: *“Zengin bir mükellef bir koyun kesmesi gerektiği halde fazladan bir koyun daha kurban etse; ilk koyun vacib olarak kabul edilirken, ikinci koyun nafîle olarak kabul edilir”*.⁴⁷ Bu ifadelere dayanarak zekâta farz miktar üzerine yapılan ziyadenin farz ibadetin sıhhatine zarar vermeyeceği ve fazla miktarın nafîle olarak kabul edileceği ifade edilebilir. Hanbelîlerden nakledilen

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (Beirut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001), “Kûsûf”, 8; Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), “Kûsûf”, 3.

⁴⁵ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/281; Hanefî fakihlerin bu konuda delilleri Ebi Bekrâdan gelen rivayettir, bk. Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, “Kûsûf”, 17.

⁴⁶ *Kur'ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-İsrâ 17/29.

⁴⁷ Zeynülabidin b. İbrahim İbn Nüceym b. Muhammed, *el-Eşbah ve'n-nezâir* (Beirut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 328.

bir görüşe göre de zekât miktarı üzerine ziyade nafîle olarak kabul edilir.⁴⁸ Şâfiî fakihler ise bu ziyadenin caiz olduğunu fakat fazla olarak ödenen miktarın vacip olarak kabul edileceğini beyan ederler. Hanbelîlerden nakledilen diğer bir görüş de Şâfiî fakihlerle aynıdır.⁴⁹ Mâlikî fakihler ise cumhura muhalif olarak ödenmesi gereken zekât miktarında naslarda belirlen sınıırın aşılmasını mekruh kabul ederler. Zira sınırları belli bir ibadette ziyade yapmak haddi aşmaktır.⁵⁰

İbn Receb el-Hanbelî (v. 795/1393) konuyu şu kâide üzerinden değerlendirir: “Mükellef kendi üzerine vacip olan ibadetin asgari miktarının üzerine bir artırımı yaparsa bu caizdir.”⁵¹ Kanaatimizce İbn Receb’in ifade ettiği kâide konuyu açıklarken zâbit olarak şu ifadeler isabetlidir: “Zekâta vacip ölçü üzerine yapılan ziyadeler caizdir.”

Bedenle yapılan ibadetler kapsamında oruç, bir kameri yıl içerisinde sadece ramazan ayında fecr-i sadık ile başlayıp gün batımına kadar mükelleflerin; yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durması şeklinde eda edilmektedir. Bu çerçevede farz orucun zamanı ve miktarı bellidir. Ayrıca nezr, keffaret ve nafîle oruçların miktar, zaman ve sınırları da ayrıntılı olarak beyan edilmiştir. Konumuz kapsamında oruca yapılan ziyadelerle alakalı değerlendirmelerimiz iki farklı oruç bağlamında olacaktır. Bunlar; gün batımında iftar etmeksizin diğer günün orucuna başlamak ve birkaç günü bu şekilde sürdürmek olarak bilinen *savm-ı visâl* ile bütün bir yılı oruçlu olarak geçirmek olarak beyan edilen *savm-ı dehr*’dir. Görüldüğü üzere her iki oruç türünde de naslarda beyan edilen sınırların üzerine bir ziyade söz konudur.

Savm-ı visal konusunda fakihlerin çoğunluğunun görüşü kerahet yönündedir.⁵² Zira gün batımında iftar etmek müekked bir sünnet iken mükellef bu sünneti terk etmektedir. Her ne kadar fukaha ilk günün orucunu iftar etmeden ikinci günün orucuna başlamayı mekruh görse de Hanbelî fakihler iftar etmemenin sahura kadar sürebileceğini ve bunun da mekruh olmayacağını ifade etmektedirler.⁵³ Tabiatıyla bu şekilde iftarı geciktirmeye

⁴⁸ Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdi ed-Dımaşki İbn Receb el-Hanbelî, *el-Kavâid fi'l-fikhi'l-İslâmî (Tahrîrül-kavâ'id ve tahrîrül-fevâ'id)* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 5-6.

⁴⁹ Şirbîni, *Muğni'l-muhtâc*, 2/65; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-kavâid* (Kuveyt: Vizâratu'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1985), 3/318; İbn Receb el-Hanbelî, *el-Kavâid fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 5-6.

⁵⁰ Desûkî, *Hâşiyetü 'ale's-Şerhi'l-kebir*, 1/508; İliş, *Minahül'celil 'alâ Muhtasaril-Halil*, 2/105.

⁵¹ İbn Receb el-Hanbelî, *el-Kavâid fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 5 Kaide metni şöyledir:

القاعدة الثالثة من وجبت عليه عبادة فأتى بما لو اقتصر على ما دونه لأجزأه.

⁵² Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, 2/79; Tahtâvî, *Hâşiyetu't-Tahtâvî*, 1/641; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Mâlikî Huraşi, *Şerhu Muhtasar Halil* (Bulak: Darü'l-Fikr, 1901), 8/2/243; İbn Cüzey, *el-Kavâinü'l-fikhiyye*, 1/78; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 3/471; Zekeriyyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib fi şerhi Ravzi't-tâlib*, 1/419; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/175; Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât*, 1/495.

⁵³ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/175; Buhûti, *Şerhu münteha'l-irâdât*, 1/319.

ıstılahî olarak visal orucu denilip denilemeyeceği düşündürücüdür. Fakat onlar iftarın sahura kadar uzaması/ulaşması manasında lafzî bir yorum yaptıkları söylenebilirse de Hz. Peygamber'in (s.a.) "orucunuzu visal etmeyin, eğer visal edecek olursanız sahura kadar visal ediniz"⁵⁴ buyruğunu delil kabul ettikleri için lafzi bir yorumdan bahsetmek isabetli değildir. Şâfiî fakihler ise visal orucunun kerahetinin derecesi konusunda farklı kanaatlere sahiptirler. Bu kapsamda onların savm-ı visalin keraheti konusunda, tahrîmî ve tenzîhî olmak üzere iki görüşü bulunmaktadır.⁵⁵ Görüldüğü üzere her ne kadar visal orucu mevcut oruç için vakit olarak ziyade nedeniyle mekruh olarak kabul edilse de orucun sıhhatine mâni bir durum söz konusu değildir.

Savm-ı dehr, bütün bir yılı oruçlu geçirmektir. Bu şekilde oruç tutmak kişiyi farz ibadetleri yapmaktan alı koyacağı ve asli vazifelerini ifa edemeyecek bir duruma düşüreceği gerekçesiyle cumhur fukahaya göre mekruh kabul edilmiştir.⁵⁶ Şâfiîler ise teşrik günleri ve her iki bayram günü hariç bütün bir yılı oruçla geçirmek mekruh değildir.⁵⁷ bütün bir yılı oruçla geçirmek her ne kadar mekruh kabul edilse de bu orucun tutulma süresi olarak herhangi bir ziyade söz konusu değildir. Savm-ı dehr ise sadece gün olarak fazla oruç tutmak olduğu için ibadetin sıhhatine engel olacak bir fazlalık değildir.

Oruç ibadetinde ziyade konusunda değerlendirmeye esas olarak alınan savm- visal ve savm-ı dehr örnekliğinde zâbıt olarak şu ifade edilebilir: "Mükellefi asli sorumluluklarından alı koyma ihtimali bulunan oruçlar mekruhtur."

SONUÇ

Ziyadelerin ibadetlerin sıhhatine etkisi çerçevesinde kaleme alınan bu çalışma neticesinde elde edilen sonuçlar ve zâbıt önerileri maddeler halinde şöyledir:

* İbadetler kulun yaratıcısına karşı en önemli vazifelerinden birisi olarak, onun belirlediği sınırlar içerisinde eda edilmesi asıldır. Bu kapsamda kulun beş vakit namazı altıya çıkarması düşünülemeyeceği gibi dörde düşürmesi de düşünülemez. Aynı şekilde mükellefin namaz rekatlarında da ziyade yapması mümkün değildir. Dolayısıyla ibadetlere yapılan ziya-

⁵⁴ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, "Savm", 1967.

⁵⁵ Nevevî, *Ravdatu't-Tâlibîn ve Umdetu'l-Muttakin*, 2/368.

⁵⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/350; Zeylai, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*, 1/332; İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fıkhiyye*, 1/78; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/172.

⁵⁷ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, 6/388; Ebü'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdilkerim Kazvîni Rafîi, *Fethü'l-azîz fî Şerhi'l-Vecîz* (Beirut: Darü'l-Fıkr, ts.), 6/468.

delerin asıllara taalluk etmesi durumunda ibadetin sıhhatine engel olacağı kabul edilmelidir.

* Abdest esnasında yapılan ziyadelerin bireyi vesvese boyutuna götürmediği sürece herhangi bir sıhhat problemi olmadığı kanaatindeyiz. Şayet mükellef yıkaması yahut mesh etmesi gereken uzuvlarını yıkamada vesvese kaynaklı olarak ziyade yapıyorsa bu durumun sıhhat boyutunda problem oluşmamakla beraber mekruh olduğu düşüncesindeyiz. Buna göre zâbit, “*abdestte ziyade niyete ma’kuddur*” şeklinde olmalıdır.

* Teyemmüm esnasında topırağa ellerin vurulması konusunda mezhepler arasında ihtilaf olmakla birlikte mesh sayısı konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Dolayısıyla abdest yahut gusül yerine kaim olan teyemmüm de esas olan yüzün ve kolların hakkıyla mesh edilmesidir. Bu çerçevede ziyadelerin tek mesh esnasında olması kaydıyla çoğaltılması halinde herhangi bir kerahet söz konusu değildir. abdestte yapılan ziyadeye benzer bir duruma binaen her iki ibadeti kapsayıcı biçimde zâbit şöyledir: “*Hadesten taharette ziyade niyete bağlıdır.*”

* Ezan ve kamete naslar kapsamında yapılan ilavelerin varlığı bilinmektedir. Fakat sayı olarak yapılan ziyadelerin mekruh olduğu kabul edilmelidir. Ayrıca Sünnî fıkhî ekollerinden ziyade Câferî ve Zeydîlerin ezana ziyadelerinin caiz olmadığı kesindir. Zira ezanın ibadet olmasından ziyade sembolik ve şiar yönü bulunmaktadır. Bu çerçevede sayılar kapsamında olmasa da lafızlar ekseninde icmân olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla “أشهد الله “حى على خير العمل” ve “أن عليا ولي الله” cümlelerinin ezana eklenmesi caiz değildir. Ezan ve kamette ziyade ile ilgili “*toplum yararına olmayan ve namaza davet dışında ezana yapılan ziyadeler reddedilir*” cümleleri zâbit olarak ifade edilebilir.

* Fakihler namazdaki ziyadeler konusunu diğer ibadetlerden daha ayrıntılı olarak ele almaktadırlar. Bu kapsamda Hanefîlerin amel-i kesir ve amel-i kalil teorileri, onları diğer fakihler ayıran fârik vasıftır. Nitekim diğer mezheplerin kanaatleri namaz içerisinde yapılan ziyadenin namaz filerinden olup olmamasına göre sınıflandırılmaktadır. Bu manada kasten yapılan ilaveler namazı batıl kılacağı açıktır. Hata ile yapılan ziyadelerde ise sehiv secdesiyle telafi imkânı varken; Hanefîlerin rekât ziyadeleri nedeniyle farz namazın vasfının değişeceği yönündeki kanaatleri dikkat çekicidir. Netice olarak namazda yapılan ziyadelerle ilgili zâbit şöyle ifade edilebilir: “Teşrîf edilme şekline muhalif olarak kasden yapılan ziyadeler namazı batıl kılar.”

* Cenaze namazının tekbirlerinde yapılan ziyadeler ise ibadetlerde yapılan ziyadelerin bir diğer boyutudur. Cenaze namazının tekbirlerin dörtle

sınırlı olduğu konusunda ittifak vardır. Bu nedenle kasten yapılan ilaveler cenaze namazının iadesini gerektirir. Hata ile yapılan ziyadeler konusunda fakihler arasında ihtilaf bulunsa da kanaatimizce vefat eden mümin için hayatta olanların farz mahiyette son görevleri olması nedeniyle iade edilmesi efdaldır. Bu konuda zâbit, “cenaze namazının tekbirlerindeki kasten ziyade namazı batıl kılar”, şeklinde ifade edilebilir.

* Mali bir ibadet olarak zekâta ziyade konusunda bu çalışmanın ulaştığı sonuç, fukahanın da beyan ettiği gibi ibadetin sıhhatine zarar veremeyeceği yönündedir. Zira zekâta asıl olan fakirin menfaatidir. Ayrıca zekâta muhtaç olan birey kadar, zengin zekât vermeye ihtiyacı vardır. Bu manada zekât olarak ödenecek miktarda ziyadenin olması her iki tarafın yararına. Fazla verilen miktarın fikhî hükmü ise sadakadır. İlgili sonuçlar neticesinde elde edilen zâbit şöyledir: “Zekâta vacip ölçü üzerine yapılan ziyadeler caizdir.”

* Oruç ibadetinde ziyade kapsamında ele alına konular savm-ı visal ve savm-ı dehrdir. Fakihler nasların kapsamını belirlediği oruç ibadetiyle ilgili olarak bu iki orucun mekruh olduğunu belirtmişlerdir. Son derece isabetli olan bu içtihadın temel gerekçesi kişinin bu oruçlar nedeniyle zayıf ve bitap düşme ihtimalidir. Bu nedenle kişiyi asıl yükümlülüklerinden alı koyan şeyin mahiyeti ibadet (nafile) bile olsa olumlu bir görüş beyan edilmemiştir. Bu manada sûfilerin bir terbiye metodu olarak benimsediği az yeme konusunda aşırıya gidilmesine de karşı çıkmıştır. Konuyla ilgili zâbit olarak şu ifade edilebilir: “Mükellefi asli sorumluluklarından alı koyma ihtimali bulunan oruçlar mekruhtur.”

KAYNAKÇA

- Adevî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Mükremillâh (Mükerrerem) es-Saîdî. *Hâşiyetü'l-Adevî 'alâ şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Aydar, Hidayet. “Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/18 (2017), 187-209.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. thk. Muhammed Ömer. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Baktır, Mustafa. “Kaide”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaide>

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîhü'l-Buhârî*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Buhûtî, Mansur b. Yûnus. *Keşşâfü'l-knâ' an metni'l-İknâ'*. 6 Cilt. Riyad: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Buhûtî, Mansur b. Yûnus. *Şerhu münteha'l-irâdât*. 3 Cilt. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 1993.
- Çetin, Abdurrahman. "Ezan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ezan#1>
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiye 'aleş-Şerhi'l-kebîr*. I-V Cilt. Beyrut: Darü'l-Fıkr, ts.
- Ebü'l-Ferec İbn Kudâme, Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebîr (el-matbû' me'a'l-Muknî' ve'l-İnsâf)*. 30 Cilt. Kahire: Darü'l-Kitâbi'l-Ârabî, 1995.
- Ekinçi, Ahmet. "İslam Borçlar Hukukunda Bedellerin Miktarında Yapılan Değişikliğinin Sözleşmeye Etkisi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2020), 389-422.
- Ekinçi, Ahmet. *Zeydî Fıkhnın Gelişimi ve Hâdî-İlhelhak*. Konya: Kitap Dünyası, 1. Basım, 2019.
- Hattâb, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdurrahmân el-Mağribî. *Mevâhibü'l-celîl li şerh-i muhtasari'l-Halîl*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1992.
- Hems, Vâil b. Ahmed b. Ramazân el-. "Muhtasaru'd-davâbitü'l-fıkhiyye li ahkâmı fıkhi'l-ibâdât fi kitâb Nihâyetü'l-matlab li'l-İmâmî'l-Cüveynî". Mekke: Câmî'atü Ümmî'l-Kurâ, 2010.
- Huraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Mâlikî. *Şerhu Muhtasar Halîl*. Bulak: Darü'l-Fıkr, 2. Basım, 1901.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l- muhtâr şerhu Tenviru'l ebsâr*. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1992.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b Ahmed b Muhammed el-Kelbi. *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2013.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri. *Muhallâ bi'l-âsâr*. 12 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1934.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Mektebetü'l-Kâhire, 1968.
- İbn Nüceym, Zeynülabidîn b. İbrahim, b. Muhammed. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dekâik*. 8 Cilt. Kahire: Darü'l-Kitâbi'l-İslâmi, 2. Basım, 2000.

- İbn Nüceym, Zeynülabidin b. İbrahim, b. Muhammed. *el-Eşbah ve'n-nezâir*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı. *el-Kavâid fi'l-fikhi'l-İslâmî (Tahrîrül-kavâ'id ve tahrîrül-fevâ'id)*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl veş-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li mesâilil-müstahrece*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2004.
- İbnu'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdulvâhid. *Şerhu Fethu'l-Kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 2003.
- İlîş, Muhammed, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. el-Mısrî. *Minahü'l-celîl alâ Muhtasari'l-Halîl*. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1989.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî. *ez-Zahîra*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kâsânî, Ebi Bekr Alâuddîn b. Mes'ud. *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Kızılkaya, Necmettin. *Hanefi Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Külli Kaideler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Maçın, Hasan. "Ezan Ahkâmı". *Ortak Dilimiz Ezan*. ed. Mahmut Öztürk. 55-83, 2018.
- Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Mahallî ale'l-Minhâc, (Amîra ve Kalyûbî hâşiyeleriyle birlikte)*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1995.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman. *el-İnsâf fi marifeti'r-râcih ani'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmam Ahmed*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2. Basım, ts.
- Merğînânî, Burhanüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü Bekir. *el-Hidâye fi şerhi Bidâyetü'l-mübeddî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2004.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-halebî, 1937.
- Mevvâk, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî el-Gırnâtî. *et-Tâc ve'l-iklîl li-Muhtasari Halîl*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi. *el-Müsnedü's-sahih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şerîf b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Fethu'l-azîz ve Telhîsu'l-habîr ile Sübkî'nin ve Mutî'î'nin tekmileleri ile birlikte)*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şerîf b. Mürî. *Ravdatu't-Tâlibîn ve Umdetu'l-Muttakîn*. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991.
- Rafîi, Ebü'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm Kazvînî. *Fethü'l-azîz fî Şerhi'l-Vecîz*. 12 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Remlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1984.
- Ruhaybânî, Mustafa b. Sa'd b. Abduh es-Suyûtî. *Metâlibu ulî'n-nuhâ fî şerhi Ğâyeti'l-muntehâ*. 6 Cilt. Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1994.
- Sâvî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Halvetî. *Bülgatü's-sâlik li akrabi'l-mesâlik el-ma'rûf bi Hâşiyeti's-Sâvî aleş-Şerhi's-sağîr*. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Mearif, 1986.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Mebûsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1993.
- Şahin, Hanifi. "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları V/1* (2012), 35-65.
- Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *el-İntisâr*. Kum, 1995.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Neylü'l-Evtâr şerhu Munteka'l-ahbâr*. 8 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 1993.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf. *el-Mühezzeb*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şîrbînî, Muhammed İbn Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni'l-Minhâc*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî. *Hâşiyetu't-Tahtâvî 'alâ Merâkî'l-felâh şerh Nûri'l-izâh*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahya Zeynüddîn Zekerîya b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî. *Esne'l-metâlib fî şerhi Ravzi't-tâlib*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *el-Mensûr fî'l-kavâid*. 3 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1985.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed. *Nasbu'r-*

Râye. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1. Basım, 1418.

Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik*. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313.

Mecelle-i ahkâm-ı adliyye. İstanbul, 1979.